

IVAN DOROVSKÝ

JEŠTĚ O BILINGVISMU, BILITERÁRNOSTI A DVOJDOMOSTI

I.

Ve dvou předcházejících pojednáních, s nimiž jsem vystoupil na slovensko-českých a česko-slovenských vědeckých setkáních v Bratislavě¹ a v Brně,² jsem analyzoval mj. *přínos a úskalí biliterárnosti* a podrobněji rozvedl dosud nedotčenou otázku tzv. **inverzní dvojdomosti**. V současné literární vědě totiž považují za klíčové otázky dvojdomosti tvůrců, vycházející z jejich monolingvismu, problematiku literárního bilingvismu a dvojdomosti a zvláštnosti přechodu od konsekutivního (posloupného) literárního a občanského (obcovacího) bilingvismu k monolingvismu.

V dalším výkladu se pokusím uvést některé další důležité společné a distinktivní znaky, které by měly vést k přesnější definici uvedených jevů.

Neslovesný i literární bilingvismus bývá buď jednosměrný nebo obousměrný, úplný nebo částečný. S literárním bilingvismem pak, známým již z literatury antické (dnes je ovšem často nesprávně zaměňován s diglosií) je těsně spjata dvojdomost. Slovesný bilingvista může začít psát v jednom jazyce (přitom to nemusí bezpodmínečně být jazyk mateřský) a pak ve svém dalším tvůrčím vývoji pokračovat v jiném jazyce (může to být jazyk mateřský). Kromě uvedených dvou typů literárního bilingvismu existuje ještě třetí, tzv. dílčí. Bývá u těch autorů, kteří např. svá vědecká pojednání píšou dvěma jazyky, kdežto svá literární (prozaická nebo básnická) díla pouze v jednom jazyce. Pavel Eisner takový bilingvismus nazývá úsekový.³

Podle jednoho čínského přísloví je jazyk šatem, do něhož odíváme myšlenky. Také mj. proto hrál v literárním (v textu díla) a obecně kulturním vývoji každého národního společenství vždycky prvořadou úlohu. Ztráta jazyka by zname-

1 Dorovský, I.: Přínos a úskalí biliterárnosti (nejen česko-slovenské). Slovensko-české vztahy a súvislosti, Bratislava 2000, s. 30–38.

2 Dorovský, I.: O literárním bilingvismu a inverzní dvojdomosti. In: sborník z česko-slovenského setkání 2001, Brno 2002.

3 Eisner, P.: Na skále. Dvanáct zastavení máchovských, Praha 1945, s. 90.

nala ztrátu kulturní paměti a národní paměti vůbec. Několikrát jsem o tom psal již dříve.⁴

Při zařazování autorů, literárních děl a historických událostí do dějin té které národní literatury a kultury je primární text, tj. jazyk textu. Nelze však tuto tezi uplatňovat šablonovitě. Ne každý tvůrce, který psal nebo píše texty ve dvou nebo několika jazycích, patřil (nebo patří) automaticky do dějin několika národních literatur.⁵

A to mj. proto, že v literárním a obecně kulturním vývoji každého národního společenství hrají významnou úlohu ještě některé další důležité faktory. Jsou to kromě textu (jazyka díla), který nutně obsahuje normativní a formativní hodnoty, také **vědomí etnické příbuznosti** a historické sounáležitosti a **národní tradice** neboli kulturní paměť (nikoli tedy pouze literární tradice). S tím vším a ještě s některými dalšími faktory souvisí správná interpretace úlohy literárního bilingvismu, vedoucího zpravidla k dvojdomosti.

Pokusím se uvedené faktory podrobněji objasnit. **Tradice** je spjata s vědomím etnické příbuznosti a s genetickým kódem, s tzv. národními kořeny. Dokonce i v takových případech, kdy je např. autor nucen žít a tvořit v jinonárodním prostředí (v prostředí s odlišnou tradicí), navazuje nejčastěji na vlastní národní tradici. Čerpá z ní, nejednou ji v díle idealizuje a autobiograficky se s ní ztotožňuje (příklady z ruské kultury v emigraci: prozaik Ivan Bunin, hudební skladatel Sergej Rachmaninov a Igor Stravinskij aj.).

Ve své předcházející studii⁶ jsem mj. sice kvůli stručnosti napsal, že nositeli tradice bývali příslušníci tzv. intelektuální elity (k ní přirozeně patřili mj. také učenci, umělci, spisovatelé). Nikoli však pouze kněží, učitelé nebo tvůrčí osobnosti usilovali o uchování a rozvoj tradic, nýbrž také a především lid. **Lidová tradice** obsahuje bohatý soubor obyčejů, obřadů a folklorních projevů. Je nedílnou a významnou součástí národní paměti, svědectvím o kontinuitě a národním povědomí kulturního vývoje. Z ní čerpali umělci rozmanité motivy pro svá básnická, prozaická, dramatická, výtvarná a hudební díla. Tzv. vysoké umění bylo vždy v bezprostředním styku s lidovou tradicí, v níž hledali inspirační zdroje. Kulturní paměť poskytuje národnímu společenství i lidskému životu určitou *dvojrozměrnost nebo dvojčasovost, která se uchovává ve všech stádiích kulturního vývoje.*⁷

4 Viz mj. mou studii O některých rysech balkánského meziliterárního společenství. In: Ďurišín, D. a kol.: *Osobitné medziliterárne spoločensvá 2*, Bratislava 1991, s. 58–67, a Dorovský, I.: *Balkán a Mediterán. Literárně historické a teoretické studie*, Brno 1997.

5 Francouzsko-německy bilingvní byli např. H. Heine a R. M. Rilke, anglicko-francouzsky bilingvní byl Oskar Wilde (originál *Salome* byl psán francouzsky), polsko-německy bilingvní byl Stanisław Przybyszewski. Za rusko-francouzské bilingvní autory považuje Pavel Eisner, cit. dílo, s. 88, např. A. S. Puškina nebo F. I. Ĥutčeva. Je to však složitější, než se to zdálo před více než šesti desítkami let. Podle mého názoru v tomto případě šlo o tzv. exkluzivní kulturu elity, která hovořila i psala francouzsky, ale nemohla být reprezentativní v národním smyslu.

6 Viz mou stať v pozn. 2.

7 Assman, J.: *Kultura a paměť*. Prostor, Praha 2001, s. 33.

Jak jsem uvedl v předcházející stati, *je-li text hypolipticky uspořádán, vzniká triáda autor – text – následný text a několikerý vztah: k dřívějšímu textu, k následnému textu a k situaci, která určuje kritéria hodnocení jeho obsahových, formálních a dalších kvalit.*⁸

Znovu poznamenávám, že každý text má svůj **mnemotop**. Svůj mnemotop má samozřejmě také každý příslušník daného národního společenství a tudíž také každá lidová tradice. Je to **topos národa**, topos tradice, topos národního vědomí, topos barvy pleti, chcete-li, i topos myšlení a mentality.

Pokud by proto chtěl autor ve svém uměleckém díle objektivně vycházet výhradně z kolektivní paměti svého národa, kterou tvoří také jeho vlastní životní zkušenosti a vzpomínky, musel by autenticky (věrohodně) zachytit dějinné události, mýty, písně a tance, hry, melodie, rituály, svátky, výroční zvykoslovné cykly, oděv, jídlo, pití, konfiguraci krajiny, podnebí a četné další zvláštnosti a odlišnosti svého národního společenství. Pokud díla bilingvních autorů neobsahují tradici jejich národa, plní nebo mohou podle našeho názoru plnit funkci shodnou nebo podobnou s funkcí překladu.

Bilingvní autor, jehož dílo plní v jinonárodním prostředí četné poznávací funkce, nemůže být automaticky považován za dvojdomeho tvůrce. Obdobně nemůže být považován za dvojdomeho takový tvůrce, který napíše např. cestopis nebo román, epickou báseň či lyrický cyklus s námětem z té které země. Jak jsem již v předcházejícím výkladu uvedl, osvojit si tradici, tj. kulturní paměť národa (národů), jehož (jejichž) jazykem tvoří svá díla, může především nebo dokonce výhradně tvůrce, který žil (nebo žije) v mnohonárodním státním útvaru.

V minulosti byl běžným jevem rovněž tzv. **bilingvismus** (polylingvismus) **neslovesný**, známý zejména z dějin center kultury, náboženství a obchodu (např. z Alexandrie, Cařihradu, Soluně, Benátek aj.) nebo mnoha velkých přístavních měst Orientu, Levanty, Francie, Řecka, Charvátska, Itálie apod.

Poznamenal jsem na začátku, že kromě neslovesného (obcovacího, občanského) bilingvismu máme v dějinách také bilingvismus (polylingvismus) literární, slovesný a bilingvismus (polylingvismus) vědecký. U obou druhů bilingvismu přitom může jít buď o jednosměrný nebo obousměrný bilingvismus.

V českém a slovenském kulturním prostředí, jak známo, můžeme pro různá historická období rozlišit všechny uvedené typy: latinsko-český (Jan Hus, J. A. Komenský, Matej Bel) nebo latinsko-slovenský (Ján Abrahamffy), česko-slovensko-německý (Ján Kollár), slovensko-německý (Ján Dernschwam), slovensko-maďarský a jiný typ bilingvismu.

V byzantsko-slovanském a balkánském meziliterárním společenství pak v různých vývojových obdobích existovalo několik typů bilingvismu (polylingvismu), jehož důsledkem byly mnohé biliterární (polyliterární) a dvojdome osobnosti. Protože jsem o této problematice psal již dříve, přejdu k třetí otázce, tj. k přechodu literárních tvůrců od bilingvismu k monolingvismu.

⁸ Viz pozn. 2.

II.

Položme si hned na začátku otázku, proč literární začátky (juvenilie) takových významných českých obrozenských osobností, jako byl K. H. Mácha, F. L. Čelakovský, J. K. Tyl, Karel Havlíček, Jan Neruda a mnozí další tvůrci jsou německé, stejně jako literární začátky např. Slovince France Prešerna (1800–1849) nebo Charváta Petra Preradoviće (1818–1872), který pak přeložil prvních 143 veršů Máchova Máje do němčiny, jsou německé.⁹ Proč rodák z bulharského Trnova, polyglot Nikola Savov Pikolo (Nikolaos Pikkolos, 1792–1865) nebo ochridský rodák Grigor Prličev (1830–1893) dosáhli výrazných tvůrčích úspěchů svými řecky psanými díly? Jak a v čem ovlivnilo (mohlo ovlivnit) Pikkolovo výhradně řecky a francouzsky psané dílo (žádné nebylo napsáno bulharsky) bulharský literární vývoj? Jak to, že minulá i současná bulharská literární historie stále ještě vychází při jeho zařazení do dějin bulharské literatury výhradně z faktu, že se narodil v Bulharsku? Proč se z horlivého helenofila Grigoriuse Stavridise, který se dokonce cítil být Řekem, později stal helenofob Grigor Prličev?¹⁰ V čem spočívá dvojdomost (mnohodomost) a biliterárnost uvedených a dalších podobných tvůrců a jaká je jejich podstata?

Samostatnou pozornost si zaslouží mj. představitelé bulharské a jihoslovan-ské katolické protireformace a *slovanského barokového ilyrismu* Krăstjo Pejkič (1680–1730), Jakov Pejačevič (1681–1738), rodák z charvátského Osijeku (bývalý Eseg) Francisk Xaver Pejačevič (Pejachevich, 1707–1781) a další tvůrci, jejichž díla jsou psána latinsky.

Slovinská literatura, která vznikala a vzniká v Terstu, v Nové Gorici i v Celovci, ve Štýrském Hradci a v dalších italských a rakouských městech a místech tvoří zvláštní případ písemnictví *mimo domov*. Slovinci sami ji označují jako literaturu vznikající *v cizině, v zahraničí*. Mohli bychom ji rozdělit na dva základní typy autorů: do první skupiny patří ti tvůrci, kteří v jinonárodním prostředí píšou svá díla slovinsky (např. Alojz Rebula, nar. 1924, Boris Pahor, nar. 1913, nebo dlouho doma zakázaný Vinko Beličič, nar. 1913, aj.) a pojednávají v nich především o mnohdy konfliktním postavení slovinské národnosti menšiny, nebo píšou autobiografickou prózu. Druhou skupinu tvoří bilingvní a biliterární autoři (např. básník Fulvio Tomizza, réžijsko-italský básník a esejista Renato Quaglia, nar. 1941, aj.). Všichni čerpají ze zkušeností a ze zdrojů obou kultur – italské i slovinské. Napojují se na obecně kulturní tradici svých předků i na slovinskou lidovou slovesnost a napájí se z nich. Dva zdroje kultury a dva jazyky jim poskytují možnost dvojí optiky i nevšedního nadhledu a objektivní logiky dějin.

Vraťme se však k autorům, kteří přešli od tvorby v jednom (obvykle nemateřském, avšak dokonale nebo téměř dokonale ovládaném jazyce) k tvorbě v mateřském (prvním) jazyce. Jistě nebudeme uvedené a další české, bulharské,

⁹ Assman, J.: cit. dílo, s. 54.

¹⁰ Todorovski, G.: Za bugarojazičnata literatura na Makedoncite vo XIX i XX v. In: Pedavanja na XXXIII megjunaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura, Skopje 2001, s. 129–140. Vašák, P.: Česká pouť Karla Hynka Máchy, Carolinum, Praha 1999.

makedonské aj. obrozenké autory podezřívát z prospěchářství nebo z kariérismu. Víme přece, že mnozí z nich své německy nebo řecky psané výtvary později pálili nebo házeli do koše. Jedna z přirozených příčin spočívá v tom, že čeští, slovinští, slovenští, charvátsští, srbští, bulharští, makedonští aj. obrozenští literární tvůrci znali lépe jazyk (i písemnictví) vládnoucího národa, než svůj mateřský jazyk. Proto jsou jejich literární začátky (juvenilie) nebo dokonce část jejich díla (ba i celé dílo) psáno německy, řecky, francouzsky, maďarsky, turecky, italsky, persky nebo arabsky (mj. u některých albánských obrozenských autorů).

Teprve až se u nich (nebo u drtivé většiny z nich) rozvinulo a upevnilo národní cítění, vědomí etnické (tj. jazykové) příslušnosti, došlo v jejich myšlení a literární tvorbě k výrazným změnám. Metamorfózy, jejich další činnost a životní osudy připomínaly tak trochu symbolickou proměnu Šavla v Pavla po tom, *co kolem nich zazářilo světlo z nebe*.

Přijmeme-li poznámku Borise Eichenbauma, že spisovatel se jednou ptá, *jak psát, jindy jak být spisovatelem*, pak bychom měli ještě přijmout můj dodatek, že uvedení i další tvůrci jednoduše chtěli vědět, *jak se to dělá*, jak psát, aby se mohli stát spisovateli. Chtěli proniknout do tajů básnické skladby i do techniky psaní. Hledali výklady o versologii. O tom i o mnoha dalších otázkách spjatých se způsoby a postupy psaní však nemohli najít poučení v domácí, národní literární a odborné tvorbě. Ta totiž buď vůbec neexistovala, nebo byla zcela nedostatečná.

Formálně, obsahově, motivicky i strukturně na ně působila díla psaná jazykem vládnoucího národa. K. H. Máchovi nebo Grigoru Prličevovi (Grigoriosu Stavridisovi) a jiným tvůrcům mohla četba německy či řecky psané umělecké literatury i teoretických prací poskytnout potřebné informace, básnické modely a teoretické základy o metru, metrice i rytmicí, zkrátka, jak psát verše. Jak dálece pak zvládli teorii a nakolik důkladně tvůrčím způsobem vstřebali do sebe německy nebo řecky psanou literaturu a kulturní tradici, dokázal první z nich svým *Májem* (1836), druhý svým eposem *O armatolos* (1860), za nějž získal v literární soutěži vavřínový věnec a byl v roce 1860 v Aténách prohlášen *druhým Homérem*.

Uvedení i další spisovatelé se v mateřském jazyce zdokonalili až poté, co potlačili nečeské (nemakedonské, nebulharské, necharvátské aj.) začátky a výrazně projeví své češství (slováctví, makedonství atd.) a slovanství. Pohnutky, které vedou autora k tomu, aby tvořil ve dvou nebo několika jazycích, mohou mít různou povahu: ideovou, ekonomickou, uměleckou, spekulativní aj.

Pouze někteří autoři pak psali česky i německy (srbsky i makedonsky, srbsky i bulharsky atd.) a byli obousměrně bilingvní. A také překládali jak z němčiny do češtiny, tak také z češtiny do němčiny. Jsou to ovšem spíše výjimky. Takovými typickými dvojdomyi německo-českými autory byli např. *židovský básník a uvědomělý Čech* Siegfried Kapper (1820–1879) a *vždy uvědomělý Čech* Karel Klostermann (1848–1923), jak oba dvojdomyi tvůrce charakterizoval ve svých rozsáhlých *Přehledných dějinách české literatury* Arne Novák. První z nich, S. Kapper, byl básníkem, znalcem, překladatelem a propagátorem jihoslovanské lidové slovesné tvorby v německém a českém kulturním prostředí.

*Jest příznačné, napsal A. Novák o K. Klostermannovi, že Klostermann, který i literárně kolísal mezi dvěma jazyky, nečinil valného rozdílu mezi Šumavany českými a německými.*¹¹

Své *causerie*, *obrázky* a *fejetony* začal Karel Klostermann psát německy. Později si je přeložil buď sám, nebo je přeložili jeho přátelé do češtiny. Tak se *brzy po vydání německé knížčky stal roku 1890 i českým spisovatelem.*¹²

Pro bilingvní (polylingvní) literární tvůrce obecně, nikoli pouze pro slovan-
ské nebo balkánské autory, je příznačná jedna důležitá zvláštnost, o níž se dosud
v odborné literatuře nepsalo.¹³ Jsou to převážně nebo výlučně tvůrci národa,
jenž má ve vztahu k majoritnímu vládnoucímu národu nerovnoprávné postave-
ní. Zatím neznám z dějin literatury případ, že by některý turecký, řecký, němec-
ký nebo ruský autor psal kromě ve svém jazyce také např. bulharsky, charvátsky
nebo česky či slovensky.

Siegfried Kapper je ovšem vzácná výjimka, která má ještě svoje zvláštnosti.
Nebyl národností Němec, nýbrž Žid, který se cítil v českém literárním prostředí
méněcenný a opovržený, neboť mj. K. Havlíček jeho vlastenecké verše nespra-
vedlivě odsoudil. K. Klostermanna zase *jazykově národní rysy* zajímaly méně,
než příroda. Jinak jde ve všech případech výhradně o jednosměrný literární bi-
lingvismus.

Jak již na to upozornil Pavel Eisner, česko-německý (J. Kollár, P. J. Šafařík,
Fr. Palacký aj.) nebo slovensko-maďarský vědecký (odborný) bilingvismus se
v Rakousko-Uhersku udržel mnohem déle a prosazoval se až do konce 19. sto-
letí (např. některá Masarykova díla vyšla v 90. letech 19. století nejprve němec-
ky a teprve později česky).¹⁴

Kdybych chtěl stručně shrnout svoje výklady, pak bych dodal, že literární
i odborný bilingvismus měl v česko-slovenském regionu nebo v balkánské zóně
svůj známý vývoj. Jeho interpretace však dosud není podle mého názoru dosta-
tečně průkazná, objektivní a jednoznačná. O literárním bilingvismu se sice
v minulosti u nás psalo, přesnější pojmenování tohoto jevu evropského a světo-
vého literárního procesu však předložila až teprve slovenská komparatistická
škola v čele s Dionýzem Ďurišinem.

Ďurišinovo pojetí literárního bilingvismu a dvojdomosti jsem si dovilil dopl-
nit o důležitý faktor tradice a o pojetí a interpretaci bilingvismu v literárním
procesu. Proto bych na závěr řekl, že v uvedených dvou geografických a kultur-
ních zónách a regionech (platí to však obecně i pro další regiony a zóny), jaký-
mi jsou střední Evropa a Balkán, sehrála díla psaná německy, maďarsky nebo
řecky svou pozitivní úlohu ve vývoji příslušné národní literatury a kultury. A to
mj. též proto, že kromě literárního a vědeckého bilingvismu, který reprezento-
vala především tzv. intelektuální (kulturní) elita, existoval také bilingvismus
dorozumivací, obcovací, bilingvismus vzájemného styku (občanský).

¹¹ Novák, A., Novák, J. V.: *Přehledné dějiny literatury české*. Reprint 4. vydání, Brno 1995, s. 788.

¹² *Tamtéž*.

¹³ Eisner, P.: cit. dílo, s. 89.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 87.

Z toho, co jsem uvedl, vyplývá závěr, že pokud si tvůrce osvojí kulturní paměť (tradiční) tak dokonale, jako ovládne jazyk toho kterého národního společenství, v němž tvoří své texty, pak je jeho tvorba součástí jak národního literárního procesu, tak také literárního procesu toho národního celku, v jehož jazyce je text napsán. V takovém případě můžeme mluvit o dvojdomém tvůrci. V případě bilingvismu odborného (vědeckého) jde o vzájemnou nadnárodní vědeckou komunikaci, která nás opravňuje pouze v některých zvláštních případech označit tvůrce textu jako dvojdomého nebo mnohodomého. Většinou však tomu tak nebývá.

